

UOT 07. 00. 02

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ LƏNKƏRANDA MÜSƏLMAN QIZ MƏKTƏBİNİN TƏŞKİLİ TARİXİNDƏN

B.B.KƏRİMOV

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
behmen_76@mail.ru

Məqalədə, görkəmli maarif xadimi Teymur bəy Bayraməlibəyovun səyi nəticəsində 1918-ci ildə qızı Məryəm xanım Bayraməlibəyovanın rəhbərliyi ilə Lənkəranda təşkil edilmiş və 1921-ci ilə kimi fəaliyyət göstərən Lənkəran müsəlman qız məktəbinin tarixi araşdırılmışdır. 1918-1921-ci illərdə fəaliyyət göstərən Lənkəran qızlar məktəbinin Azərbaycanda müərrəqqi qadın ziyalılarınun yetişməsində özünün xüsusi dəsti-xətti olmuşdur. Böyük maarifpərvər Teymur bəyin səyi və qızı Məryəm xanımın böyük əməyi sayəsində təşkil edilən məktəbdə ali təhsilli müəllimə Nəsimə Bayraməlibəyova və tibb elmləri namizədi Rəhilə Bayraməlibəyova, Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, Azərbaycanın ilk opera müğənnisi Həqiqət Pzayeva, əməkdar artistlərdən Münəvvər Kələntərli və Cahən Talışinskaya, Məhbubə Seyidzadə, Dilşad Talışlı, Xanımcan Kərimova, Bacıxanım Axundova, Tacı Zeynalova, Qönçə Axundova, Aliyə Qurbanova, Sərvər Sakayeva və b. bu kimi tanınmış qabaqcıl ziyalı qadınlar yetişmişlər.

Açar sözlər: Məryəm xanım, qız məktəbi, gimnaziya, təhsil, maarif

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bütün qəza mərkəzlərində olduğu Lənkəran qəzasında da müsəlman qızların təhsil almaları üçün xüsusi məktəb mövcud deyildi. Lənkəranda bu vaxta qədər müsəlman qızlar üçün məktəbin olmaması haqqında “Azərbaycan” qəzetinin (rus dilində) 1918-ci il 6 noyabr 28-ci sayında oxuculara məlumat verən görkəmli maarif xadimi Teymur bəy Bayraməlibəyov yazırdı ki, “Bu işdə günahkar səlahiyyətli şəxslərdir. Müsəlman qadınlarının mənəvi cəhətdən geriliyi, onların zehni, əqli səviyyəsinin inkişaf etməsinə laqeyd münasibət sonradan böyük fəsadlar yarada bilər. Bu acınacaqlı həqiqətə cavabdeh valideynlər və bizi əhatə edən cəmiyyət deyil, mədəniyyət və təhsilə bölgədə rəhbərlik edən hökumət idarələridir” [3].

Teymur bəy Bayraməlibəyov həmvətənlərinin bu məsələyə münasibətini hələ bir neçə il əvvəl öyrənib ümumləşdirəndən sonra problemin həllinə çalışmışdır. Bu məqsədlə o, ilk növbədə səlahiyyət sahiblərinin dilini bilməyi vacib saymışdır. Teymurbəy daha sonra bu barədə yazır: “Müsəlman qızların təhsilə cəlb etmək məqsədilə 1913-cü ilin may ayında şəhər məktəblər idarəsinin direktoru C.Txorjevski ilə görüşüb ondan xahiş etdim ki, yeni dərs ilində -

sentyabrın 1-də Lənkəranda müsəlman qızlar məktəbinin açılmasına icazə versin. Txorjevski qaldırılan məsələyə rəğbətlə yanaşaraq bu müraciətin həyata keçirilməsinə razılıq verdi. Hətta məktəbin açılışına kredit ayrılmasını yerli özünüidarə təşkilatına tapşırırdı. Bu təşkilat şəhər məktəblər idarəsinin xərci hesabına məktəb üçün hər cür şəraiti olan münasib evin ayrılmasına qərar verdi. Lakin qərar Qafqaz Təhsil Dairəsinin başçısı Rudolf ilə Txoryevski arasında narazılığa səbəb oldu və Txoryevski istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Onun yerinə Radeski təyin olunur və o, şəhər özünü idarə təşkilatından xahiş edir ki, ilk öncə məktəb şəbəkəsinin smetasını tərtib etsin, sonra isə məktəbin tikinti quruculuq işlərinə başlasın” [3]. Teymur bəy Bayraməlibəyov məqalədə qeyd edir ki, “Belə rəsmi dəftərxana formalizimi Lənkəran Müsəlman Qız Məktəbinin açılışına mane oldu və şəhər özünüidarə təşkilatı bu işin icrasını başqa vaxta saxladı. Çox keçmədi ki, Radeski də bu vəzifədən uzaqlaşdırıldı və onun yeyinə canab Qəniyev (S.M.Qənizadə-**B.K.**) təyin olundu. S.M.Qəniyev (1866-1937) isə bütün varlığı ilə müsəlman əhalisi arasında mədəniyyətin yüksəldilməsinə çalışaraq yerlərdə, xüsusilə, qızlar üçün məktəblərin açılmasına diqqət yetirirdi. Lakin bu yolda bolşeviklər tərəfindən böyük maneələrə rast gəlindi. Bolşeviklər Rusiyanın əyalətlərində hər cür mədəni inkişafın yüksəlişinə maneçilik törədirdilər ki, ölkədə baş verən siyasi durumu avam camaat lazımı səviyyədə dərk edə bilməsinlər” [3].

Həmvətənlərinin işıqlı sabahına maarifpərvər yazıçı, ustad müəllim S.M.Qənizadənin gördüyü işlərə ümidini üzməyən Teymur bəy məqaləsini belə bir sonluqla bitirir: “Sevindirici haldır ki, şəhər tədris işlərinin başında elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməyən S.M.Qəniyev durur. Biz əminik ki, o, öz xalqının mənəvi ehtiyaclarını yerinə yetirməyə çalışaraq müsəlman qızları üçün məktəblərin açılmasına nail olacaq və qarşısına çıxan maneələri bir-bir dəf edəcəkdir” [3; 4, 14].

Teymur bəy Bayraməlibəyovu müsəlman qadınlarının hüquqsuzluğu son dərəcə narahat edirdi. O, qadın azadlığının qəti tərəfdarlarından biri kimi, bu məsələni mühüm ictimai vəzifə hesab edirdi. Bu məsələ ilə bağlı Teymur bəy Bayraməlibəyov “Müsəlman qadınlarının ailədə vəziyyəti” [1] adlı əlyazmasında da ailədə qızların tərbiyəsi və təhsil məsələlərindən danışaraq qeyd edir ki, “Çoxəsrlik tarixə malik qadın əsərətinin əsasını onların elm və maarifdən təcrid olunmasında axtarmaq lazımdır. Qadın ailənin ev-məişət işlərini idarə etməklə yanaşı, uşaqların ilk tərbiyəçisi, savadsızlıq və avamlıq isə bu istiqamətdəki tərəqqinin düşmənidir”. Odur ki, Teymur bəy müsəlman qadınlarının cəmiyyətdə, ailədə öz doğru yerini tutmaları üçün onların oxumasını, maariflənməsini, elmə, mədəniyyətə yiyələnməsini vacib saymış və yerlərdə məktəblərin açılmasına səy göstərmişdir.

Məhz buna görə də, Teymur bəy fanatik mollaların fitvalarına baxmayaraq öz qızlarının təhsil almaları üçün yorulmadan çalışmışdır. O, təhsilə ailə və cəmiyyət səadətinin əsası kimi baxmışdır.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış ziyalılarımız içəri-

sində yaradıcılığında xalqımızın məişət və mədəmiyyəti, xüsusi ilə qadın problemləri çox qabarıq şəkildə əks olunmuş Teymur bəy Bayraməlibəyov özünəməxsus yer tutur. Bu görkəmli ziyalının elmi irsi ilə tanışlıq deməyə əsas verir ki, o, öz dövrünün mütərəqqi fikir sahibi, maarifçi, folklorşünas, publisist, etnoqraf və milli mədəniyyətin yorulmaz təbliğatçısı olmuşdur.

Tədqiq olunan dövrdə Lənkəranda müsəlman qızlar üçün məktəb olmasa da, rus qızları üçün məktəb çox əvvəllər olmuşdur. 15 fevral 1911-ci ilə aid bir məlumatda həmin məktəbin nöbəti buraxılışına aid yazılar və məktəbi bitirənlərin geniş siyahısı vardır. Məktəblərdə 1915-1916-ci dərs ilində Lənkəran şəhərindəki 4 sinifli qız gimnaziyasının 7 sinifli gimnaziyaya çevrilməsi barədə qərar çıxarıldığından danışılır [6].

O dövrün sənədlərinin birində, 1916-cı ildə Lənkəranın ziyalı bəylərindən Nurəli bəyginin həyətindəki zalda məktəb açıldı. Burada 20-ə qədər qız uşağı, o cümlədən müəllimlə birlikdə həmin mülk sahibinin Pəxşəndə və Nəci-bə adlı qızları oxuyurdular. Məktəbdə çox vaxt iki müəllimə - Tehran xanım İsmayıl qızı Tahirova və Zeynəb xanım Mübin qızı Müzəffərovanın dərs dediyi göstərilir [6; 5, 105].

Lakin bu cür məktəblər qadın savadsızlığının qarşısını ala bilməmişdir. Görkəmli maarifpərvər müəllim Teymurbəy Bayraməlibəyovun əsas məqsədi qadın müəllim hazırlamaq üçün Lənkəranda qızlaraməxsus məktəb açmaq idi. Teymur bəyin Qız Məktəbinin yaradılması üçün uzun illər boyu apardığı mübarizə ən nəhayət, çar Rusiyasının süqutundan sonra mümkün oldu. Ona bu işdə rus dilində savadlandırıdığı qızı Məryəm xanım Bayraməlibəyova böyük yardımçı idi.

Qadınların təhsilinə böyük əhəmiyyət verən Bayraməlibəyov 1917-ci ildə Lənkəranda "Ünas" (qızlar) məktəbinin əsasını qoyur. Qızı Məryəm Bayraməlibəyova həmin məktəbin müdiri və müəllimi olmuşdur. Teymur bəy Bayraməlibəyovun inqilabi hərəkətdə fəal iştirakı bəhanə göstərilərək, o, 1918 ildə Muğan Radası tərəfindən həbs edilmiş və Bakıya göndərilmişdir. Bu işdə onun yolunun layiqli davamçısı, qeyrətli vətən qızının ömür yollarını yığcam şəkildə belə qeyd etmək olar: Məryəm xanım Bayraməlibəyova 1898-ci ildə Lənkəran şəhərində Azərbaycanın görkəmli xalq müəllimi Teymur bəy Bayraməlibəyovun maarif nurlu ocağında dünyaya gəlmişdir. Məryəm xanım ibtidai təhsilini "Nicat" xeyriyyə cəmiyyətinin hesabına 1905-1911-ci illərdə Bakıda, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qız məktəbində - I rus-tatar qızlar məktəbində almışdır. O, təhsilini davam etdirmək məqsədi ilə 1911-ci ildə "Müqəddəs Nina" qızlar məktəbinə daxil olmuş və 1917-ci ildə bu məktəbin 8-ci pedaqoji sinfini qızıl medalla bitirmişdir. Oxumağa böyük həvəs göstərən Məryəm xanım ali təhsil almaq üçün Moskvaya gedir və tibb institutuna qəbul edilir [4, 5]. Moskvada tibb institutuna daxil olan Bayraməlibəyovanın təhsil xərclərini Bakı milyonçusu - xeyriyyəçisi Murtuza Muxtarov öz üzərinə götürmüşdü. Oktyabr çevrilişi (1917) nəticəsində vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar vətənə dönmüş və müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Məryəm

xanım bu haqda xatirələrində yazır: “...Lakin Moskvada 2 aydan artıq qala bilmədim. İnqilabın başlanması ilə əlaqədar olaraq (1917-ci il fevral inqilabı-B.K.) Bakıya qayıtdım” [7].

Bakıda qalmaq üçün hər cür imkanın olmasına baxmayaraq, Məryəm xanım Lənkərana gedir. Teymur bəy maarifpərvər bir xalq müəllimi idi və Məryəm xanımın taleyində böyük rolu olmuşdur. Məryəm xanım atasının yolu ilə gedərək müəllimliyi ömrünün qayəsi olmuşdu.

Qadınların təhsilinə böyük əhəmiyyət verən Məryəm xanım Bayraməlibəyova 1918-ci ilin əvvəllərindən atasının səyi ilə 1917-ci ildə Lənkəranda yaradılmış və hələ fəaliyyətə başlamamış “Ünas” (qızlar) məktəbinin müdiri kimi işə başlayır.

Məryəm xanım Bayraməlibəyova Lənkəranda 50 uşağın təhsil aldığı ilk müsəlman qız məktəbində dərs deməklə yanaşı, 1921-ci ilədək bu məktəbə rəhbərlik etmiş, dram və xor dərnəkləri təşkil etmişdi. Məryəm xanım həmçinin 1919-1920-ci illərdə Lənkəran qızlar gimnaziyasının inspektoru olmuş 1919-cu ildə Lənkəranda ilk qadın Xeyriyyə cəmiyyəti yaratmışdır.

Gənc müəllim qısa müddət ərzində ev-ev, qapı-qapı gəzib məktəbə 9-12 uşaq toplaya bilir və nəticədə, 1918-ci tədris ilində məktəb fəaliyyətə başlayır. Qısa müddət ərzində Lənkəranda 50 uşağın təhsil aldığı ilk müsəlman qız məktəbi Məryəm xanımın rəhbərliyi altında böyük uğur qazanır. Məktəbin şagirdi, Azərbaycanın ilk qadın opera müğənnisi Həqiqət Rzayeva yazırdı: “Məryəm xanım qızları məktəbə cəlb etmək üçün özü də çadrada gəzirdi. Biz təkcə yazmaq, oxumaq öyrənmirdik, eyni zamanda səhnəciklər hazırlayıb valideynlərimiz qarşısında çıxış edirdik. Toplanan vəsait kasıb qızların məktəbə cəlb olunması üçün sərf edilirdi” [5, 105]. 1920-ci ildə Məryəm xanım Bayraməlibəyovanın təsis etdiyi «Ünas» məktəbində fəaliyyətə başlayan dram dərnəyi “Dursunəli və Ballı badi” tamaşası idi. Burada hazırlanmış “Dursunəli və Ballı badi” tamaşasının iştirakçıları yalnız qızlar olub. Oğlan rollarını da qızlar oynayıb. Dursunəli rolunda Həqiqət Rzayeva çıxış edib. Sonrakı tamaşalarda o, dramatik rollar oynamaqla yanaşı, mələhətli və güclü səsi ilə tamaşaçılara xüsusi zövq bəxş edib.

1918-1920-cu dərslər ilində Qızlar məktəbi şəhərin keçmiş Pioner döngəsində, iki otaqdan ibarət bir binada yerləşmişdir. Sonra onları indiki Səttər xan küçəsindəki 69 sayılı binaya (Bayraməlibəyovun öz evinə) köçürmüşlər. Məktəb müdiri Məryəm xanım Bayraməlibəyova rus dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən rus dilinə praktik tərcümə dərslərini aparırdı. Bundan başqa, rus dili ayrıca bir fənn kimi keçirilirdi. Bu dərsləri Mariya İvanovna Sobolyova tədris edirdi.

Məktəbin dərslər hissə müdiri İsmayıl Hüseyn oğlu Qənbərov olmuşdur. Onunla birlikdə sovet dövründə qəzada ilk maarif müdiri işləyən Ağa Məmmədli tarix, Qulam Məmmədov ana dilini, Davud Talışinski riyaziyyat dərslərini demişlər. Qızlar məktəbində Məryəm xanımla bərabər bir neçə qadın müəllimə də fəaliyyət göstərmişdir. Məktəbin sinif rəhbəri Teyran İsmayıl qızı

Tahirova olmuşdur. Zeynəb Mübin qızı Müzəffərova, Cavahir Abdulla qızı Müzəffərova dil və ədəbiyyat, Rəhilə Bağır qızı Talışinskaya təbiət, Suğra İsa qızı Məmmədli şəriət müəllimləri idi. Sonralar qızlar məktəbi Əlibayramov küçəsindəki 25 №-li binaya köçürülmüşdür. Yaşayış yeri olan bu kiçik bina indi də keçmiş adla “Ünas məktəbi” adlanır [5, 106].

Məryəm xanım Bayraməlibəyova, Suğra xanım İsadə (Məmmədli) ilə birlikdə məktəbə daha çox qız uşağı cəlb etmək məqsədilə evləri bir-bir gəzirdilər. Evlərdə qız uşağı gördükdə vallideynlərdən onların oxunması üçün razılıq istəyirdilər. Getdikcə bu məktəbin şöhrəti yayılırdı. Artıq nəinki şəhərdən, ara-sıra kəndlərdən və qonşu rayolardan buraya oxumağa axın-axın qızlar gəlirdilər. Hətta şagirdlərin hər biri təbliğatçı rolunu oynayır, evdar qadınlar arasında savadsızlığın ləğviylə məşğul olurdular [5, 106].

1919-cu ilin yayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin cənub bölgəsində hərbi şəraitin xeyli kəskinləşməsi, ağqvardiyaçı rus zabıtlərinin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə əlaqədar Cümhuriyyət Hökuməti Parlament üzvü Cavad bəy Məlik-Yeqanovu Lənkəranın general-qubernatoru təyin etmişdi. Lənkərandə elan edilmiş hərbi vəziyyət şəraitində əsgərlərin qız gimnaziyasına müdaxiləsi Bayraməlibəyovanın etirazına səbəb olmuş və o, Cavad bəy Məlik-Yeqanova yazılı müraciət etmişdi. Təsadüfi görüş onların gələcək ailə həyatının əsasını qoymuşdu [2, 250].

Aprel işğalından (1920) sonra pedaqoji fəaliyyətini davam etdirən Bayraməlibəyova 1920-21 illərdə savadsızlığın ləğv olunması üzrə ilk qadın kursları təşkil etmiş, bütün qəzada yeganə qadın müəllim kimi siyasi maarif işində fəal çalışmışdır. 1921 ildə ailəliklə Bakıya köçmüş, 1921-23 illərdə Azərbaycan nümunəvi - təcrübə məktəbində türk qrupunun rəhbəri olmuşdur. 1922 ildə həbs olunmuş, Bakıdan kənara çıxmamaq barədə iltizam verdikdən sonra həbsdən azad olunmuş, pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir [2, 250].

Məryəm xanım Bayraməlibəyova müəllimlik sənətinə olan sevgisi, gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə göstərdiyi qayğı, bu yolda fədakarlığına çalışması respublikamızın təhsil ocaqlarında fəaliyyət göstərən müəllimlərimizə bir nümunə olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun fondu, şifrə D-686/28593.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. 2 cildə II c. Bakı: Lider, 2005, 472 s.
3. “Azərbaycan” qəzeti (rus dilində), 1918-ci il, 6 noyabr, № 28.
4. Cavadova E. ... O, həm də görkəmli etnoqraf idi (Teymur bəy Bayraməlibəyovun həyat və yaradıcılığından səhifələr). Bakı: Nurlan, 2009, 204 s.
5. Hüseynbalaoğlu B. H., Talışlı M.M. Lənkəran. Bakı: Maarif, 1990, 512 s.
6. Lənkəran tarix-diyarşünaslıq muzeyinin cari arxivi.
7. Məryəm xanım Bayraməlibəyova- Məlik-Yeqanovanın ailə arxivi.

ИЗ ИСТОРИИ ОРГАНИЗАЦИИ МУСУЛЬМАНСКИЙ ЖЕНСКОЙ ШКОЛЫ В ЛЕНКОРАНИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Б.Б.КЕРИМОВ

РЕЗЮМЕ

Особую роль в деле просвещения женщин Азербайджана играла, действовавшая в 1918-1921-е гг. женская гимназия Ленкорани. Благодаря усилиям великого просветителя Теймур бек Байрамалибекова и его дочери Марьям ханум здесь обучались представительницы передовой женской интеллигенции: Насиба Байрамалибекова и Рахила Байрамалибекова, народная артистка, а также первая оперная певица республики Хагигат Рзаева, Мунавар Калантарлы и Джахан Талышинская, Махбуба Сейидзаде, Дильшад Талышинская, Ханымджан Керимова, Баджиханум Ахундова, Таджи Зейналова, Гонче Ахундова, Алия Гурбанова, Сарвар Сакаева и др.

Ключевые слова: Марьям ханум, женская школа, гимназия, образование, просвещение

FROM THE HISTORY OF ORGANIZATION OF MUSLIM WOMEN'S SCHOOL IN LANKARAN IN THE EARLY XIX CENTURY

B.B.KARIMOV

SUMMARY

Women's gymnasium of Lankaran played a special role in educating women in Azerbaijan in 1918-1921. Thanks to the efforts of the great educator Teymur bai Bayramalibayov and his daughter Maryam Khanum, it trained best representatives of female intellectuals: Nasib Bayramalibayov and Rahila Bayramalibayova, the folk artist and also the first opera singer of the republic, Khagigat Rzayeva, Munawar Kalantarli, Jahan Talyshinskaya, Mahbuba Seyidzade, Dilshad Talyshinskaya, Hanymjan Karimova, Bajihanum Akhundova, Taji Zeynalova, Goncha Akhundova, Aliya Gurbanova, Sarvar Sakayeva et al.

Key words: Maryam Khanum, female school, high school, education, enlightenment